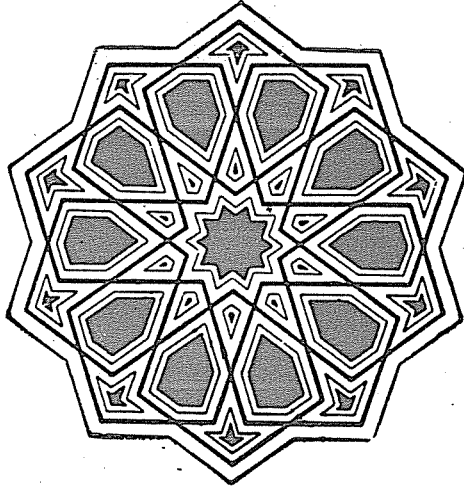

D.001/8

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1960

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1961

TÜRKİYE'DE DİNLER TARİHİ'NİN TARİHÇESİ

I.

Dr. HİKMET TANYU

Kısa Tarihçe :

“Darülfünun Tarihi” adlı eserde¹ 1290 yılında Edebiyat Fakültesinin programında, Tarihi Umumî ve İlmi Esatiri Evvelîn, dersinin bulunduğu zikredilmektedir.

1324 yılı Temmuz ayının 23 ünde ilân edilen ikinci meşrutiyeti müteakip; 1327 de yeni bir yönetmelik düzenlenerek aynı tarihte Şer’iye ve Ulûmu Edebiye müderrislerinin² toplantı yapıp kararlar aldıkları ve “Ulûmu Şer’iye Şûbesi’nin Dersleri” arasına 6 saat (Tarihi Dîni İslâm ve Tarihi Edyan) derslerinin birlikte anılarak yazıldığı ve (Ulûmu Şer’iye Şûbesi İmtihan Takımları) içerisinde (Tarihi Edyan) ın kaydedildiği görülmektedir. 1330 yılında ise, (Ulûmu Şer’iye Şûbesi) nin Darülfünun dahilinde kalmasına lüzum görülmeyerek medreselerin islâhı cihetine teşebbüs edildiğini ve “Abdülhamid’i evvel” namına inşa edilen medresenin (Medresetül Mütchassisîn) namıyla açıldığını kısa bir araştırma ile anlıyoruz³.

Bu konu üzerinde (Maarif Tarihi) adlı diğer bir eserde daha geniş bilgi sunuluyor: Medresetülmütchassisîn 1898 (1316) da, Darülfünunu Osmanî Ulûmu Âliyye Dîniyye Şûbesinin yerine geçiyor. 1918 yılında da Darülhilâfetül İslâmiye medresesi teşkilât ve adı değiştiriliyor (Medresei Süleymaniye) oluyor. Tevhidi Tedrisat Kanunu’nun neşri ve medreselerin kaldırılmasından sonra İlâhiyat Fakültesi adını alıyor. O da kapatılınca, (İslâm Tetkikleri Enstitüsü) adıyla, yalnız tarihî inceleme çerçevesinde kalmak üzere faaliyete geçememiş bir nazârî teşekkül bırakılıyor⁴. Nihayet 1949 yılında Ankara Üniversitesine bağlı olarak İlâhiyat Fakültesi tekrar açılıyor.

Ders programları, Talimatname Maddeleri ve Dinler Tarihi Hocaları:

Medresetülmütchassisîn’in programında “Kelâm, tasavvuf ve felsefe şûbesi ders programı” arasında *TARİHİ EDYAN*’ın bulunduğu kaydediliyor.

Darülhilâfetülâliyye medresesi teşkilâtının değiştirildiğini, Medresetülmütchassisîn’in adının Süleymaniye’ye çevrildiğini ve “Hikmet ve Kelâm Şûbesi Ders Programı (3 sınıftır) nda gene (*TARİHİ EDYAN*) dersini, keza bu medrese İlâhiyat Fakültesi olunca ona intikal ettirilerek programında Felsefi Din, Türk Tarihi Dîni ve *TARİHİ EDYAN* derslerinin bulunduğunu biliyoruz. Yukarda da belirttiğimiz gibi 1933 yılında İlâhiyat Fakültesi kapatılınca, yalnız tarihle yetinmesi gereken (İslâm Tetkikleri Enstitüsü) adıyla bir enstitü bırakılıyor; burada da (Türk Dinleri ve Mezhepleri Tarihi) ve (Umumî Dinler Tarihi) derslerini görüyoruz 1936 da bu Enstitüde kapatılıyor. Şu hale göre 1913 (6 Şubat 1329) da açılmış olan Medreset-ül vaizin’in üçüncü sınıfında (Tarihi Edyan) dersi mevcut olduğu gibi, Medresetülvaizîn (1913) ile Medresetüleimme Velhuteba (1913) ile birleşerek Medresetülirşat adını alan bu Din İlmi müesseselerinde, bunların ders programlarında Edyan ve Tarihi Felsefe derslerine yer

¹ (Prof.) Mehmet Ali Aynî, Darülfünun Tarihi, Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Darülfünunu, İstanbul 1927, Yeni Matbaa.

² Aynı kitap, Sf. 35, 36, 43.

³ Aynı kitap, Sf. 48.

⁴ Osman Ergin, Maarif Tarihi, C. I. Sf. 138, 139, 140, 141.

verildiğini anlamaktayız. Tevhidi Tedrisat Kanunu'nun yayınlanmasına kadar devam eden bu din bilgisi teşekkülleri, bilâhare İmam-Hatip okulları bünyesinde mevki alıyor. Netice olarak Mühassıslar medresesi olan Süleymaniye medresesinde Dinler Tarihi ve gene Vaizler yetiştirmeğe mâtuf Vaizîn Medresesinde Felsefe ve Dinler Tarihinin bulunduğu belirmektedir. Böylece Türkiye'de DİNLER TARİHİ'nin 50 yıllık bir geçmişi oluyor⁵. Burada bilhassa Cumhuriyet devri üzerinde biraz daha fazla durarak bu husustaki bilgiyi nakletmek faydalı olabilir sanıyoruz:

Cumhuriyet devrinde Darülfünunun tekrar bir hükmî şahsiyet haline getirilmek istendiğini ve 1 Nisan 1340 tarihli ve 493 sayılı kanunun (Tasdik tarihi 21 Nisan 1340) birinci maddesinde İstanbul Darülfünunu çerçevesi dahilinde "İlâhiyat ve Fen medreseleri"nin de dahil ve hükmî şahsiyeti bulunduğunu, İstanbul Darülfünunu Talimatnamesi Umûmî Ahkâm: Madde 1- İstanbul Darülfünunu tıp, hukuk, edebiyat, fen, ilâhiyat fakültelerinden müteşekkildir" denildiğini ve İlâhiyat Fakültesinde adları aşağıda yazılı derslerin okutulduğunu tesbit etmekteyiz.

"Madde 8— İlâhiyat Fakültesinde bervechi âti dersleri tedris olunur:

Tefsir ve Tefsir Tarihi, Hadîs ve Hadîs Tarihi, Fıkıh Tarihi, Kelâm Tarihi, Ma-badüttiabiât, Tasavvuf Tarihi, *TARİHİ EDYAN*, İçtimaîyat, Ruhiyat, Ahlâk, İslâm Felsefesi Tarihi, İçtimaî Ruhiyat (Dinî hâdiselerin tetkiki noktai nazarından), Tarihi Felsefe, *TÜRK TARİHİ DİNİSİ*, İslâm Tarihi. "(Darülfünun Tarihi Sf. 60) 40 ıncı maddede ise, İlâhiyat Fakültesine girmek isteyenler ayrıca arabî ve farisîden imtihana tâbidirler" denildiğini ve İstanbul Darülfünunu için Maarif Vekâletince düzenlenen yönetmeliğin Vekiller Heyeti tarafından 21 Nisan 1340 (1924) tarihinde tasdik ve (Türkiye Reisi Cümhuru Gazi Mustafa Kemal) in imzaladığı (sf. 67) anlaşılmaktadır. (Edebiyat Fakültesi Heyeti Tedrisiyesi) nin dersler ve derslerin müderrisleri bir liste halinde belirtilmekte ve (Tarihi Edyan Müderrisi) olarak (Mösyö Dumezil) in adı yazılı bulunmaktadır. (Sf. 73) Müteakip sayfada "İlâhiyat Fakültesi Heyeti Tedrisiyesi" nin adları yazılmakta, "Türk Tarihi Dînisi Müderrisi Fuat (Köprülü) Bey, ve "Felsefi Dîn Müderrisi, Mehmet Emin ve bunu takiben, Tarihi Edyan Müderrisi (Mösyö Dömezil) yazılmaktadır. (Sf. 74) Bahsettiğimiz Darülfünun Tarihi adlı kitabın son sayfasında (Sf. 80) (İlâhiyat Fakültesi) başlığıyla şu izahat verilmektedir:

⁵ İncelememizin matbaada olduğu bir sırada Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken'in (İlâhiyat Fakültesinin 10. Kuruluş Yıldönümü münasebetiyle hazırlanan bir albümde, (İlâhiyat Fakültesinin Geçirdiği Safhalar) adlı konumuzla yakından ilgili bir makalesi yayınlanmak üzereydi. O tarihçeyi yakından yaşamış veya tanımış olan Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken bu konuda şu bilgiyi vermektedir: Darülfünun, 1912 (1328) Emrullah Efendi'nin teşebbüsüyle 8 Nisan 1912 (4 Cemaziyülevvel 1330) tarihli Mebusan Meclisince kabul edilip, Sultan Mehmet Reşat tarafından onaylanıyor. Bu darülfünun beş şubeden mürekkeptir. Ulûmu Şeriye Şubesinin dersleri arasında 6 saat, Tarihi Dini İslâm, ve Tarihi Edyan (Dinler Tarihi) dersi görülüyor. Bu darülfünunda Şer'î İlim Şubesinde okutulan dersler: 1- Tefsir ve Hadîs 2- Kelâm, 3- Felsefe, 4- Fıkıh, 5- Ahlâkı Şeriye, gibi takımlara ayrılmakta ve (İslâm Dini Tarihi ve Dinler Tarihi) 5 inci takım içinde yer almaktadır.

O zamanlar (Tarihi Edyan=Dinler Tarihi) dersini Ahmet Mithat Efendi okutuyor.

Türkiye'de, Şer'î İlimler, İlâhiyat Fakültesinin kurulması, gelişmesi, kaldırılması gibi safhalar bu makalede etraflıca anlatılmakta ve 1924 yılında tekrar kurulan İlâhiyat Fakültesinde Dinler Tarihi'nin Prof. Dumesil ve onun yardımcısının (Müderris Muavini) Hilmi Ömer (Buda) olduğu kaydedilmektedir. Ve nihayet 1933 yılında İlâhiyat Fakültesinin kaldırılmasıyla, İstanbul Üniversitesinde Edebiyat Fakültesine bağlı olarak (İslâm İlimleri Enstitüsü) kuruluyor. Dinler Tarihi doçenti Hilmi Ömer Buda bir müddet burada yer alıyor, fakat 1936 yılında burası da kapatılıyor. Hilmi Ömer Buda lise Felsefe öğretmenliğine geçiyor. Ve 1949 yılında tekrar Ankara'da kurulan İlâhiyat Fakültesinde (Tamamlayıcı İlimler Grubu İçinde) Dinler Tarihi hocalığına profesör olarak aynı zat getiriliyor.

"Bu fakülte henüz üç seneliktir. Fakat kendisine tevdi olunan vazifeyi ehemmiyetiyle mütenasip bir suretle ifaya nasıl çalıştığını bidayeti tesisinden beri muntazaman neşrine muvaffak olduğu mecmuaları ispata kâfidir. Avrupa ve Amerika'nın her tarafında asırlardan beri müesses gerek katolik ve gerek protestan teoloji fakülte veya enstitüleri derecesinde faaliyeti ilmiye gösterebilmesine bittabi daha zaman ve imkân ister"...

1949 yılında tekrar vücuduna ihtiyaç duyularak, yeniden Ankara'da açılan (İlâhiyat Fakültesi) nin dersleri arasında DİNLER TARİHİ'nin yer aldığı görülmektedir.

Dinler Tarihi (Tarihi Edyan) nin muhtelif din bilgisi müesseseleri içerisindeki mevkiine yukarıda işaret ettikten sonra, bu maksatla o müesseselerde profesörlük, hocalık yapmış kimselere kısaca işaret etmek gerekiyor:

Dinler Tarihi, önceki adıyla Tarihi Edyan'ın, ikinci meşrutiyeti müteakip İstanbul'da bulunan (Darülfünunu Osmanî İlâhiyat Fakültesi) ve (Medrese tülvâizin) de tanınmış tarihçi ve yazar Ahmet Mithat Efendi (1844-1912) tarafından (Tarihi Edyan=Dinler Tarihi) derslerine başlanmıştır. Keza TARİHİ EDYAN=Dinler Tarihi kitabını da o yazmış bulunmaktadır. Dinler Tarihi derslerinin hocalığını yapanların başlıca tablosu şöyle olmaktadır:

Tah. 1911-1912 (Tah. 1327)	Ahmet Mithat Efendi	(?) ⁶
Muhtemelen 1924-1927	(Prof.) Dömezil (De Mezil)	
	(Türklerin Dini Tabiisi) (Prof.) Fuat (Köprülü)	
1927-1933	(Doç.) Hilmi Ömer (Budda)	
1933-1936	Doç. Hilmi Ömer Budda	
1949-1952	Prof. Hilmi Ömer Budda	
1952-1954	Prof. Mehmet Karasan	
1954-1959	(1 Kasım'a kadar) Prof. Dr. Dr. Annemarie Schimmel	
1959-1960	(1 Marta kadar) Dr. Hikmet Tanyu	
1960-	Prof. Dr. Kemal Balkan ve Dr. Hikmet Tanyu	

II

TÜRKİYE'DE DİNLER TARİHİ KİTAPLARININ TARİHÇESİ

İslâm Tarihi ve milletlerin tarihi münasebetiyle ilk inançlara, bâtıl îtikatlara temas edildiğini, ya İslâm tarihi veya umumî tarih, medeniyet tarihleri, esatîr dolayısıyla dinler tarihi ile ilgili konulardan bilgi sunulmak istenildiğini muhtelif kitaplarla görmekteyiz. Bunlar içerisinde bilhassa Esatîr=mitoloji kitapları dinler tarihi ile ilgili bulunduğu, hattâ bazan esatîr=mitoloji adını aşarak âdetâ bir Dinler Tarihi şeklinde olanlardan ikisinin üzerinde durarak inceleyeceğiz.

(Kıyasî Enbiya)⁷, muhtelif peygamberlerin hayatlarından, tarihinden bahseden eserler de pek tabii olarak dinler tarihinin hususî bölümlerinde yer alabilirler...

⁶ İzmirli İsmail Hakkı'nın, muhtelif derslerden başka (Mütehassıslar medresesi olan Süleymaniye Medresesi'nde, Dinler Tarihi ve gene Vâizin Medresesinde İlmi Kelâm'dan başka bir de Felsefe ve Dinler Tarihi derslerinin profesörlüğünü yaptığına dair İslâm-Türk Ansiklopedisinin C. I. Sa. 16 (Büyük Üstad İsmail Hakkı İzmirli'nin Hayatı ve Eserleri) (Sf. 4) başlıklı yazıda bilgi veriliyor (11 Temmuz 1941).

⁷ Ahmet Cevdet (Paşa) (1822-1895): Kıyasî enbiya ve tevarih-i hülefa adlı ve halk arasında Cevdet Paşa'nın Kıyasî Enbiyası namıyla mâruf eski ve yeni yazılarla birçok defalar basılmış kitap v. b. Pek yakınlarda (Kur'an da Peygamberler Tarihi) de muhtelif peygamberlerden bahsetmekle Dinler Tarihi ile ilgilidir. Prof. Dr. Şakir Berki, Kur'an'da Peygamberler Tarihi, Ankara 1957, Güzel Sanatlar Matbaası.

Günümüzdeki bilinmiş belgelere göre, Ş. Sami tarafından telif edilmiş görünen ve ikinci basımı-kitap olarak 1311'de yapılan (Esatır) adlı kitabı önce zikre şayan buluyoruz⁸. Kitabın müellifi Ş. Sami, Kamus-al Âlâm, Kamus-ı Türkî ve Kamus-ı Fransevî v. b. eserlerin müellifi Şemseddin Sami (1850-1904) olmalıdır. Şemseddin Sami'nin, Cep kütüphanesi yayınlarından başka kitapları da vardır. Esatır kitabı da Cep kütüphanesi yayınlarından olup Mihran matbaasında basıldığına göre aynı serinin ve aynı şahsın kitaplarından olacaktır⁹.

Bu Esatır adlı kitabın girişi andıran bölümünde Ş. Sami, insanların birşeye inanmak, birşeye tapmak mecburiyetinde bulunduğunu, bu mecburiyetin cehalet ve zaaf- larla birleşerek "nice garip garip îtikatlar, nice acîp acîp resim ve âyinler tevlid" ettiğini işaret ediyor: "Zavalı insanlar! Nereden geldiklerini, nereye gideceklerini, ne olduklarını, ne olacaklarını bilmeyerek, buldukları velvele ve hayretin içinde, fevkalâde, her ne gördülerse, ona hâlik nazariyle bakmağa, müfit, muzır her neye rasgeldilerse, ona tapınmağa mecbur olmuşlardır! Birtakımı güneşe, aya, yıldızlara, birtakımı ateşe, havaya, suya, birtakımı bir nehre, bir taş, bir ağaca, birtakımı da timsah balığına, ineğe, yılanı kudsiyet verip, bunca asırlar onlara tapınmış, onlardan istindat etmiş, ve —daha şayanı teessüf şurası ki— kendi emsallerini, evlâd ve ihvan- larını bu mâbudlarına kurban etmek gibi bir hareketi vahşiyane bulunmuşlardır" (Esatır, Sf. 4).

Bu Esatır adlı kitapta, diğer inançlarla —hattâ dinlerle karşılaştırma yapılmaksızın—, Benî İsrail ve Yunanlıların, bilâhare Romalıların inançları lehinde bir üslûp kullanılmıştır. Bunlar üzerinde etraflıca tahlillere girişmek ve aksi düşüncede bulunanların delillerini kolaylıkla görmek mümkündür. Muhtemelen, İsrail, Yunan, Romalıların lehinde bulunan kaynakların tesiriyle kaleme alınmış bu kitapta, biz günümüzdeki ilmî hakikatlerin yanında bulunmaktan ziyade, ancak bir tarihçe olarak adını kaydetmeği uygun buluyoruz. Esasen tarihlerde de hatâ mevcuttur. Meselâ, Buda 11 veya M. Ö. 7. yüzyıl da yaşamış deniliyor. Günümüzde kabul edilen tarih (560-480) dir. Konfiçyüs, M.Ö. 7-8. yüzyıl deniliyor, günümüzde benimsenen tarih ise (551-479) dur.

Ş. Sami, batı ülkelerinde esatır'e mitoloji veya mitolocya adlı bir ilmin varlığını ve bunun mekteplerde öğretildiğini ve bu sahada "hesapsız kitaplar ve risalelerin tafsil ve izah olun"duğunu, doğuda ise bu sahada bir çalışma ve eser bulunmadığını, —zımnen eksiklik saymaktadır— söylemektedir. (Sf. 7) "Lisanımızda bir ismi mahsusunu yoğise de, âyeti kerimedeki" "اساطير الاولين" (Esatürül evvelîn) tâbiri celîlinden "mitolocya" murad buyrulduğundan, "mitolocya" kelimesini "esatır" kelimei asliyesiyle tercüme" ettiğini ve muhtelif eski kavimlerin esatirini kısa bir şekilde toplayıp yazmağı münasip gördüğünü belirtiyor (Sf.7). Ş. Sami "Yunanı kadim ve Roma Esatiri" başlığıyla, önce Yunan, Roma mitolojisini anlatıyor. Bunları, "Etrüsklerin Esatiri", Kıptîlerin, Fenikelilerle, Kartacalıların, Asurîlerin, Süryanîlerin, İskitlerin, İranîlerin (Zerdüşî dîni ve Mazdekçilik dahil), Hindlîlerin (Brahmanizm dahil, Vedalardan bir sayfa tercüme ile bahis var), Buddha dîni hakkında bilgi veriliyor), Çinlîlerin (Kun-futse'den ve dininden, Laotse'den bahsediliyor). Arapların, Keltlerin, Cermenlerin, İskandinavlıların, Peruluların, Meksikalıların, Japonların (Capon diyor, Buddha ve

⁸ Ş. Sami, Esatır, İkinci tabı, İstanbul 1311, Cep Kütüphanesi; Adet 2. Mihran Matbaası.

⁹ Millî Kütüphane'de yukarıda adı yazılı kitap mevcut değildir. Yalnız (Millî Kütüphanede Mevcut Arap Harfli Türkçe Kitapların Muvakkat Kataloğu, İkinci Cilt, 662 inci sayfadan 664 üncü sayfa dahil, yayınlanmış muhtelif kitaplarının Cep Kütüphanesi yayınlarından olduğunu ve Mihran matbaasında basıldığını tesbit edebiliyoruz.

Şinto dinleri dahil) dinlerinden "Esatîr" adıyla bilgi vermek istiyor. Konulardan da anlaşılacağı üzere bir bakıma dinler tarihidir. Kitabının son bahsinin adı "Vaşşilerin Esatîri" dir. Bu başlık altında "Sibirya'daki Kıpçaklılar" ve Afrika, Finliler (Finiyenler) den, ilmî hakikati kifayetsiz bazı açıklamalarda bulunuyor. Bu bahsi "bugünkü günde kürei arzın üzerinde bulunan insanlardan ciddî bir din tanımayan" birtakım maddelere ibâdet edenlerin 150 milyon nüfusa yakın olduğunu (Sf. 107) söyledikten sonra, Ş. Sami kitabı şu cümle ile sona erdiriyor:

"İşte, nev'i beşer akvamından en meşhurlarının zaptolunabilen esatîri bunlardır. İnsanlar cehaletlerinde daha nice îtikadatı bâtula ve efkârı garibiyede bulunmuşlarsa da, cümlesinin esatîri zaptolunamadığından ve bilinmemesi bilinmesinden iyi olduğundan, ziyade öğrenmeği arzu etmemeliyiz" (Sf. 108).

Henüz o zamanlar bu sahada derin çalışmalar olmadığından bu kitaptaki tarih ve esatîrle ilgili bazı yanlışlardan başka, mitoloji ile dinlerin birbirine karıştırıldığını görüyoruz. Brahmanizm, Budizm, Zerdüştlük, Şintoizm, Kungfutse dîni v. b. gibi dinler mitoloji ile bir tutuluyor; üstelik Yunan mitolojisinin bu dinlere üstün "ahlâkî ve medenî gelişmeğe elverişli" cephesi olduğunu, bilhassa belirtmek ciddî tartışmaları gerektirecek görüşler ihtiva etmektedir. Bu gibi düşünceleri ilmî yetersizlik olarak maruz görmek mümkündür. Burada bilhassa, Ş. Sami'nin kitabının son cümlesinin, nasıl ilmî araştırma, hakikat aşkına, inancına aykırı düştüğünü belirtmek isteriz. "Bilinmemesi bilinmesinden iyi olduğundan, ziyade öğrenmeği arzu etmemeliyiz" görüşünü hatalı buluyoruz.

İkinci meşrutiyeti müteakip maddencilığe ve din düşmanlığına mitolojinin âlet edildiğini ve türlü değiştirme ve saptırmalarla bu yola sık sık gidildiğini müşahede ediyoruz. Hakikat sevgisi, objektif araştırmaların lüzumuna inanç bir tarafa bırakılmak suretiyle yer yer, birtakım mitolojilerden parçalar Türkçeye çevrilerek, tanrının insan uydurması olduğu ve dolayısıyla her tabiat kuvvetinin veya büyük kahramanların ilâhlaştırıldığı telkiniyle, ilmî bir araştırma ve maksattan ziyade, hususî, keyfî inançların ispatına hizmet için, mitolojiyle vakit vakit ilgilenildiği, daha doğrusu onun sömürülmek istenildiği görülüyor. Bu hareket tarzı da Ş. Sami'nin görüş ve inancına aykırıdır. Mitolojiyi başka maksatlar namına umumîleştirip, Allah inancına ait hükümler çıkarma teşebbüsleri bahsimiz dışında kaldığından üzerinde daha fazla duracak değiliz. Esasen mitoloji tarihi ile ilgili olarak çevirmelerden yalnız bir örnek daha zikretmekle yetineceğiz. Bunların mahiyeti, kaynakları ve verilen bilginin tahlil ve tenkidi, hata ve yanlışların gösterilmesi pek ayrı ve uzun bir yer tutacağından sadece anahatlarına, hattâ bir bakıma bir dinler tarihi çerçevesi içerisinde mütalâa edilebilecek konularına temas edeceğiz.

1887 yılında 11 nci defa basımı yapılan M. Edom'un "Tarihi Esatîr"i 1329 yılında Türkçeye çevrilip yayınlanıyor¹⁰.

Bu kitapta gerek yazar gerek çeviren, gayelerinin ilmî inceleme ve hakikati araştırma olduğunu, doğru yanında batılın (fezail ve rezailin) tanınması gerektiği düşüncesinde olduklarını zikrediyorlar. (Tarihi Etatîr) de, Esatir ilminin tarifi ve putperestliğin kökleri, kaynağı üzerinde duruluyor. Mitoloj kelimesinin grekçe, masal demek olan Mytos ile kelâm ve ilim demek olan locos lâfzından mürekkep olduğu belirtildikten sonra, mitoloji şöyle tarif ediliyor: "Mitoloji denilen ilmî esatîr yahut ilmü hurâ-

¹⁰ M. Edom, Tarihi Esatîr — Mısırlilerin, Acemlerin, Hinduların, İskandinavlıların ve Golvaların esatîri hakkında dahi mücmelen îtai malûmat eder— Mütercimi Mustafa Nuri, Dersaadet (İstanbul) 1329, Araks Matbaası.

fat müşriklerin ve bilhassa Roma ve Yunan ekvaminin taptıkları birtakım ilâhei kâzibenin tevarih ve vekayinden ibarettir". (Sf. 12) Dîni bir görüş ve inancın hakim olduğu bir girişle, Âdem ile Havva'nın, Aden bahçesinden, cennetinden kovuluşuyla, onlardan gelen neslin kendilerini yaratan Allahı Azimüşşanı unuttukları, tufanla terbiye edildikleri, fakat Nuh'tan sonra gene dinsizliğe sapıldığı, ulûhiyet fikrinin tamamen silinmeğe başladığı bir sırada İbrahim peygamberin aydınlattığı, fakat bir müddet sonra gene sapıtıldığı, tabiat kuvvetlerine, güneşe, yıldıza, aya... hattâ hayvan ve ağaçlara v. s. ye tapıldığı anlatılıyor. Putperestliğin, böylece daha sonra olduğunu ortaya koymak istiyor.

İnsanların baştan Tanrı'yı, Allah'ı tanıdıkları, fakat sonra sapıttıkları inancı yanında, insanların en iptidailerde bile, yaratıcı bir kuvvet ve kudrete taptıkları ve hattâ Yüce Tanrı inancının olduğu hakkındaki iddialara (bilhassa W. Schimdt), inançlara burada kısaca temas edilecektir. İslâmiyet görüşü de sapma ve saptırmanın sonra olduğu noktası üzerindedir.

Tarihi Esatîr adlı eserin büyük bölümü Yunan Mitolojisine aittir (Sf. 248). Mısır (Sf. 249); İran (Sf. 257), (Zerdüşî dîni de dahil), Hîndular (Sf. 266) (Brahmanizm dahil), İskandinavlılar (Sf. 279), Gol akvaminin esatîri (Sf. 286) olarak-yaşayan dinler de dahil- esatîr adıyla açıklanmıştır.

Burada MİTOS kelimesi üzerinde biraz daha durmayı faydalı buluyoruz. Sözlüklerde, "Tarih öncesine dayanan efsâneleri (mit) inceleyen bilim"¹¹ veya "Eski zamanlarda bâzı kavimlere mensup insanların inandıkları ve taptıkları mâbutlara, yarı mâbutlara ve kahramanlara ait efsaneler, masallar, hikâyeler bilîği. Esatir ilmi. Grekçe'de: Mutos=hikâye, Logos=söz"¹² Yabancı kaynaklarda: "Mitoloji adı altında, bir yahut bütün halkların mitlerinin derlenişini, tasvir ve takdimini ve açıklanmasını anlamak daha iyi olur"¹³ denmektedir. Bir diğerinde: "Mythus (grekçe. Hikâye, masal), İlâhların tarihi. Mitleri toplama ve onun sistematize edilîşi "mitoloji olarak belirtiliyor¹⁴. "İlâhlar nereden geliyorlar=Theogonie; Dünya ve onun olaylarının oluşu=Kosmogonie" V. S. (Aynı eser. Sf. 327). "Âlemin oluşuna dair mitolojik veya telsetî tasavvurlar. Kosmoloji: Kosmoloji; Âlemin mahiyetine dair tasavvurlar: Onun oluşu, devamı; âlemin bir sonu var mı, yok mu? İyi tertiplenmiş bir kül müdür, bir oyun mu?... gibi meselelerle meşgul olan ilim" (Sf. 237) "Mitos: İlâhların Tarihi; dünyanın yaratılışını, ilâhların münasebetlerini, tabiat üstü kuvvetlerin mâceralarını anlatan, hemen her dinde bulunan ve en eski zamanlara ait olan hikâyeler ki, göze görünen bir hakikati anlatmamakla beraber eski zamanların lisam ile insanlara dokunan bir tabiat üstü hakikati temsil ve beyan etmeğe çalışır"¹⁵.

Mitoloji Leksikonu'nda: "Mitoloji, merkezde mûtat ilâhî varlıkların bulunduğu, hikâyelerin mahsûlü, verisi" dir¹⁶. Ve nihayet, Cemal Tollu'nun Mitoloji kitabında: "Eski dilimizde (Esatîr) adı verilen Mitoloji, milletlerin eski devirlerine ait masal,

¹¹ Türkçe Sözlük, T. D. K. İst. 1945, Cumhuriyet Basımevi, Sf. 414.

¹² Ali Haydar Taner, Yabancı Kelimeler İügati, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1941. Sf. 432, 433.

¹³ Anton Anwander, Wörterbuch der Religion, 1948, Echter-Verlag Würzburg, Sf. 199.

¹⁴ Alfred Bertholet, Wörterbuch der Religionen, Alfred Kröner Verlag Stuttgart, 1952. S. 327.

¹⁵ Prof. Dr. Annemarie Schimmel, Dinler Tarihine Giriş. İlâhiyat Fak. Yay. Ankara 1955, Güven Matbaası. Sf. 241.

¹⁶ Hermann Jens, Mythologisches Lexikon, Gestalten der griechischen, römischen und nordischen Mythologie, München, Wilhelm Goldmann Verlag, 1958. S. 6.

efsâne ve hurâfelerdir” deniliyor¹⁷. Bu kitapta Mitoloji, tarih boyunca vücuda gelen, bir nevi yalanlar, türlü kuvvetlerin, bilhassa tabiat kuvvetlerinin insanı aşan, herşeyi tanrılaştırma gayreti olarak gösteriliyor.

Dinle, mitos arasındaki farkı, Dinler Tarihi ile Mitolojinin farkını daha açık bir şekilde görmek, ancak Dinler Tarihinin konusunu, dinin anlamını inceledikten sonra kesin olarak anlamak mümkün oluyor. Burada bu münasebetle dinler tarihinin mitolojiyi de ihtiva ettiğini belirtmek yerinde olur, sanıyoruz.

Türkiye’de yayınlanmış mitoloji sözlükleri veya Grek ve Romen mitolojileri veya başka bir deyimle eski Yunan ve Roma dinlerinden bahseden bu gibi kitaplardan ayrı ayrı açıklamalar yapacak değiliz. Türkiye’de mitoloji kitaplarının sayıca az olmadığını ve başlıcalarını kaydetmekle yetineceğiz¹⁸.

İslâmlık, Hıristiyanlık, Musevilik, Buddizim... v. b. dinlerine, kurucu veya peygamberlerin hayatına ve tarikatlara dair muhtelif müstakil eserleri buraya almıyor, yalnız Umumî Dinler Tarihi veya onunla çok zaman yakın bir bağlantı kuran mitoloji-Esatîr kitapları üzerinde durduğumuzu hatırlatmak istiyoruz.

III.

TÜRKİYE’DE İLK DİNLER TARİHİ KİTABI

İkinci meşrutiyeti müteakip Ahmet Mithat Efendi (Tarihi Umumî Dersi)’nin (muallim) i olarak kâinatın yaratılışından, Hazreti Âdem’den başlayarak, bilinen peygamberler ve dinlerden (Hintliler, Çinliler, Mısırlılar, İbranîler...) mitolojilerden etraflıca bahsetmekteydi.

(Darülfünun Dersleri) başlığıyla o vakitler yayınlanan muhtelif dersler yanında Ahmet Mithat’ın —Bismillâhirrahmânürrahîm— besmeleyi müteakip “Tarihi Edyan” matbu notlarını, takrirlerini görüyoruz¹⁹.

Ahmet Mithat (Efendi) dersine “Talebe ile bir hasbıhal” başlığıyla şöyle başlıyor:

¹⁷ Cemal Tollu, Mitoloji: Yunan ve Roma, İstanbul 1957, Maarif Basımevi. (Güzel Sanatlar Akademisi Yayınlarından Nu. 21) (Giriş, Sf. 3).

¹⁸ Ş. Sami, Esatîr, İst. 1311, Cep Kütüphanesi: Adet 2. Mihran Matbaası.

M. Edom, Tarihi Esatîr-Mısırîlerin, Acemlerin, Hinduların, İskandinavyalıların ve Golvaların esatîri hakkında dahi mücmelen îtai malûmat eder. Mütercimi Mustafa Nuri, İst. 1329 Araks Matbaası. Nüzhet Haşim Sinanoğlu, Grek ve Romen Mitolojisi, Ankara 1931.

N. Ataç, Mitoloji, İstanbul 1932.

Peterich, Eckart: Küçük Yunan Mitologyası. Çev. Dr. Suat Yakup Baydur. İst. 1946. Millî Eğitim Basımevi. “Dünya Edebiyatından Tercümeleler. Yardımcı Eserler Serisi: 1”.

Aktay, Salih Zeki: Mitoloji, İstanbul (1948), Varoğlu-Ülkü Yayınevleri. “Faydalı Kitap: 14”. Uraz Murat, Küçük Mitoloji, Yunan-Roma. C. I. İst. Nurgök Matbaası.

Tollu, Cemal; Mitoloji: Yunan ve Roma, İst. 1957, Maarif Basımevi (Güzel Sanatlar Akademisi Yayınlarından Nu. 21).

Necatigil, Behçet, Küçük Mitologya Sözlüğü, İst. 1957. “Varlık Yayınları”.

¹⁹ Darülfünun ve Şebatın Durusvu Âliyyesi, 15. Cüzü Sahifesi, Ders Sahifesi 1- Bu cildin cüzü sahifesi 338 ve ders sahifesi 84 (dahil) devam ediyor. Bu büyük boy kitaptan sonra orta boy kitapla dersler yayınlanıyor. Darülfünun Dersleri, Sf. 1- den elde mevcut 160 ıncı sayfaya kadar Budda dini bahsi devam ediyor.

Darülfünun Dersleri, Tarihi Edyan, muallimi, Ahmet Mithat, Darülhilâfe, Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1328.

“Efendilerim!

Maarif Nezareti Âliyesi tarafından bu defa ağır, zâhir hale nazaran hakikaten pek ağır bir vazife ile tavzif olunduk. “Tarihi Edyan” dersine memur edildik. Bizde, tedrisatı Osmaniyemiz âleminde şimdiye kadar henüz tedris edilmemiş bir ders. Ne kitabı dîniyemize girmiş, ne kitabı tarihiyemize derc olunmuş. Âdeta yeniden tedrisi lâzım gelen bir ders. Muallim için de ağır bir vazife müteallim için de!” (Cüzü Sf. 15, Ders Sf. 1).

Ahmet Mithat, Dinler Tarihini anlamak, kavramak için ne gibi yardımcı bilgilere, bilhassa umumî tarih ve umumî coğrafyaya, dinler coğrafyasına ehemmiyet verilmesi gerektiğini söyledikten sonra, behemehal kendi dinimizi iyice bilmenin karşılaştırma bakımından çok faydalı olduğunu bildiriyor. Ahmet Efendi, Dinler Tarihinden ve dinlerin karşılaştırılmasından İslâmiyetin hiçbir çekineceği olmadığını, ancak diğer dinlerin Karşılaştırmalı Dinler Tarihi’nden kuşkuları olması gerektiğini, haklı olarak söylemektedir.

Ahmet Mithat’a kadar, doğuda, Türkiye’de Dinler Tarihi adını alabilecek kudret ve seviyede bir kitabe -maalesef- rastlanılmıyor. Hattâ İslâm âleminde bütün peygamberlerin tarihini, ilmî bir metodla ve ilmî kaynaklar zikriyle, mufassal bir şekilde inceleyen, tatmin edici bir peygamberler tarihine bile bol bol rastlamak kolay olmuyor.

Dinler Tarihi bakımından batı’da, bilhassa Almanlar, sonra İngilizler ve bunları müteakip Fransız ve diğer milletlere mensup bilginlerin bu sahada yayınları görülüyor. Ahmet Mithat Efendi bunlara işaret ettikten sonra, “Tarihi Edyan” derslerinde ve yayınlanan kitabında, o zamanlar Hollanda’nın Leyde Üniversitesi Dinler Tarihi Profesörü Şan töpi dölâsosiye (Chantepie de la Saussaye)’in “Tarihi Edyan Mecellesi” adlı kitabın ikinci basımından, esas kaynak olarak faydalandığını, ve sık sık ta bu zatı baş kaynak olarak aldığını övünçle tekrarlamak samimiyetini, dürüstlüğünü göstermiştir.

Dinler Tarihi’nin, umumî tarihteki dinî bilgiyi yalnız genişlik bakımından değil, onları birbiriyle karşılaştırma, benzer noktaları bulma, ayrı noktaları gösterme, zaman içerisinde türlü tesir ve gelişmeleri belirtme, sistemli bir tahlil ve incelemeğe tâbi tutma bakımından da farklılık gösterdiğine, Ahmet Mithat pek kısa da olsa temas etmektedir.

Ahmet Mithat Efendi’nin (Tarihi Edyan) nının ilk basımı (Darülfünun Dersleri) arasında yayınlanmış olanıdır. Bu ilk basımla ikinci basım arasında önemli bir ayrılık yoktur. Yalnız kitap biraz daha düzenlenmiş, sınıftaki takrir biraz daha derlenip toplanmıştır²⁰. İkinci basımı takiben bir iki yıl sonra 3 üncü basımı yapılmıştır. İkinci basımla üçüncü basımı karşılaştırdık. Arasında bir fark tesbit edemedik. Hiçbir değiştirme veya katma olmadan aynen basılmıştır²¹.

Darülfünun Dersleri “Tarihi Edyan” başlığıyla, ikinci ve üçüncü basımı yapılan kitaplarda ise adı “Tedrisî Tarihi Edyan” başlığıyla yayınlanmıştır. Darülfünun Dersleri olarak yayınlanan bu notların kitap haline getirilmiş ikinci basımında “Tarihi Edyan” ın lüzum ve ehemmiyeti başlığıyla ilk derse başlayan Ahmet Mithat :

²⁰ Müellifi: “Hakîmi şehîr” Ahmet Mithat Efendi “Hazretleri”: Tedrisî Tarihi Edyan, Tabı ve nâşiri Darülfünun İlahiyat Birinci sınıf talebesinden Aksekili:- Ahmet Hamdi, Birinci Cild.

Darülfünunu Osmanî İlahiyat Şubesinde ve “Medresetül Vâizîn” de tedris olunur, İkinci Tabı. İstanbul 1329. (Hürriyet) Matbaası, “336 sayfa.”

²¹ “Müellifi: Hakîmi şehîr “Ahmet Mithat Efendi” “Hazretleri”, Tedrisî Tarihi Edyan, Tabı ve nâşiri: Hukuk Matbaası Sahibi Eşref “Hazretleri”, Üçüncü “tabı”, İstanbul 1332-1330, Hukuk Matbaası. “336-Sayfa”.

“Dîn-i İslâm âhirüledyandır. Nebî zîşan efendimiz dahi hâtem-ül enbiyadır. Bu halde evail-ül edyanı bilmek; ve ekadim-ül enbiyayı tanımak lüzumu kendisine zahir olur.

Kur'an'ı azîmüştan dahi bize bu lüzumu irae eder.” (Sf. 2) diyor.

Kuran'ı Kerim'de 28 peygamberin adından bahsedildiğini, başkalarının da olduğunu belirtildiğini ve İslâm dininden başka dinlerden de bilgi verildiğini söylüyor ve “Dîni İbrahim Hanîf” i yâd ederek bazı evliyayı kirama nâzil olan suhûftan ve bazılarına nazil olan kitaplardan da bahseder; diyor. Böylece İslâmiyette peygamberler ve diğer dinler hakkında bilgi verilmesini, bu maksatla ilmî çalışma olmasını tabîi gördüğünü delil olarak belirtmek istiyor. Ahmet Mithat'ın aşağıdaki düşüncesi de dikkat çekici oluyor: “Tarihi Edyan'dan hıristiyanlık muhterizdir. Zira Hıristiyanlık nazarında feyzilâhının mebdei fedai İsa mesihdir. Andan evvel feyiz yoktur. Hazreti Âdem'e varıncaya kadar enbiyayı zîşan hazeratı yalnız “patriyara” olup kavm ve kabilelerinin hükûmet pederaneleriyle meşgul olmuştur. Vakıa “Ahdi Atik” diye ve hazreti kelîmullahdan bed'a ile enbiyayı benî İsrail kitaplarını kitabı mukaddeseden addederler ise de kendi mebaniî iymaniyeleri anlardan bambaşka bir tarzda olduğu dahi mebhası mahsusunda görülecektir. Bu halde edyanı semaviyeden evvel tekâmül ve hattâ tekemmül etmiş dinler görmek ve hakikatı tevhidi ve ibâdetlerin birçok suretlerini anlarda bulmak hıristiyanlığın mebna ve menabii hakayiki diniye olduğu, davasıyla tevfiik kabul etmediğinden anlar tarihi edyandan tahaşîde mazurdurlar. Vakıa bu tahaşînin Avrupaca hiçbir ehemmiyeti olmayıp müsteşriklerin kitabı kadîmei dîniyeleri Avrupa lisanlarına tercümeleri sayesinde bu ilmi cedîd terakki ettikçe etmekte bulunmuş ve hemen her darülfünunda tadrise başlanmış ise de onların tahaşîsi milelî hıristiyaniyeye mezun olmadıkları birşeyle iştigal suretini vermektedir. Bizim müslümanlar nezdinde ise hakikati dîniye ve ilâhiye kadîmdir. Üssülesas hazreti ebülbeşere inayeti efzai vuku bulan tâlimi rabbanî üzerinde müessestir. İnsanların hak yolunu gaip etmeleri ve türlü evhama düşmeleri o hakikatı asliyeden zamanen ve mekânen tebaüdleri üzerine vukua gelmiş bir keyfiyettir.

İşte Tarihi edyan bize nevi beşerin şu tekâmülâtı diniyesini âyan beyan gösterecektir ki neticesinde dinî İslâmımızın maksadı dîniyeyi tamamiyle hasıl etmiş birçok zünun ve hayalâtı batılayı tardederek hakayiki makuleyi meydana çıkarmış bir dinî mübîn olduğunu enzarı hikmetimiz önünde küşad eyleyecektir ki bu lüzumun ehemmiyeti daha ziyade tafsilât ile izah olunmaktan müstagnidir. Zaten durusu atıye peyderpey bu izahat ve tafsilâtı bize verecektir” (Sf. 4, 5.).

Dinler Tarihi'nin varlığına karşı göz yumup onun üzerinde çalışmamak veya buna cephe almak, küçümsemek gibi hareketlere, davranışlara karşı Ahmet Mithat Efendi şöyle hitab ediyor:

“Vakıa vâridi hatır olması lâzım gelen birşeydir. Fakat bu çare deve kuşunun arslana, kaplana karşı bulduğu çareye benzer. Rivayet olunan menkibesine göre deve kuşu o yırtıcı hayvanları gördüğü zaman gözlerini kapar imiş. Kendisi görmüyor ya! Tehlikede yok demek. Haydi biz kendi nefsimizi o suretle koruyabilelim. Fakat şahsiyeti maneviyemiz olan milletimizi ne yapalım? Tehlikeyi o görüyor. Hem de ve esefaki tehlike diye görmeyip selâmet diye görüyor. Andan kaçmak istemeyip ana meyil ediyor. Şüphe yok ki tarihi edyan mebahisinde münkeşif olacak hakayikte büyük tehlikeler vardır. Ama bakalım bu tehlikeler asıl kimler içindir? Kırk senelik kadar uzun bir zamanımızı bu iştigâlâta hasrederek müdafaalar ve beşairi sıdkı nübuuveti Muhammediyye ve Niza-i İlim ve Din gibi birçok asârı âcizane bilâtaraf isbat eyledi-

ğimiz vechile tehlike asıl hıristiyanlık ve hattâ Yahudilik içindir. Bunların Yahudiliğe karşı ettikleri tahtielerin kısmı küllîsini İslâm dahi "İsrailiyet" diye red ve cerh eylemiştir. Esası ulûmu tabiiyeye ait olan hataları İslâmda bulamazlar.

Meselâ Hazreti Âdem'in kaburga kemiğinden Hazreti Havva'nın hilkaıyla bir taraf kaburgalarından birisi eksik olması meselesi gibi mesailde Kur'an'ı Kerim'de hiçbir sarahat bulunmayıp . . ." (Sf. 11.) Esatır kitabı müellifi Ş. Sami'nin görüşünden farklı düşüncelerle dinler tarihi konuları üzerinde duran Ahmet Mithat'ın "Müverrihi Edyanın bitarafılığı ve Noktai Nazarı" bahsi de üzerinde durulmağa değer bir seviyede görünüyor:

"Tarihi edyanın netayici mesaisi edyanı semaviyenin aleyhinde çıktığını gördüğümüz halde bizim maksadımız edyanı semaviyenin ikmal ve flâsı olan dîni İslâmımızı müdafaadan ibarettir zannolunmamalı. Tarihi Edyanın gayesi bu değildir. Zaten Tarihi edyan hiçbir din aleyhine taarruz yolunda tesis ve teşkil olunmamıştır. Edyanı semaviyenin aleyhinde olması zımnî bir keyfiyettir. Tarihi edyanın gayei sarihesi dinleri birer birer öğrenmek ve mecmuunu biribiriyle kıyas etmekten ibarettir. Bu gayeye vusule kadar inkişaf edecek hakayık ile tenevvür edecek gözler, fikirler anlarca edyanı semaviyeden maksut olan yahudiyet ve nasraniyeti bir tarihi tekâmülün nihayeti halinde görüp öyle düşüneceğine bu dinlerde tekâmül yerine bir tedenni istigrap eylerde işte bu cihetten tarihi edyan zimnen edyanı semaviyenin aleyhinde zuhur eder" (Sf. 13, 14).

Ahmet Mithat Efendi bu bahis münasebetiyle, Yahudilik ve Hıristiyanlığın zayıf noktaları üzerinde duruyor. Bunu hissî olarak değil ilmî olarak arzettiğini belirtiyor ve "Tarihi Edyandan maksat hiçbir dinin aleyhinde bulunmamak ve yalnız edyanı mevcude ve malûmenin mahiyetlerini öğrenmek olduğuna göre müverrihi edyanın tettebbu edeceği dinlere mukabil tamamiyle bitaraf bulunması zaruret hükmüne girer" (Sf. 15).

Ahmet Mithat Efendi'nin dinlere karşı tarafsız ve ilmî inceleme, araştırmada bulunmak fikri ve neticede hakikatin ışığının hangi dinde belireceği düşüncesi samimîdir. Dinler arasındaki benzer müşterek, veya ayrı tarafların neler olduğunun tesbitinin gerektiği düşüncesi de Dinler Tarihine elbetteki uygundur.

Ahmet Mithat Efendi'nin Tarihi Edyanı, Şantöpi dö la Soseyi'nin eserinin ikinci basımının da düzeltilmiş şekline dayanmakta ve Ahmet Mithat kitabının birçok yerinde bilhassa bu kaynak üzerinde tekrar tekrar durmaktadır.

Ahmet Mithat Efendi'nin Dinler Tarihi = Tarihi Edyanı şu bahisleri ihtiva etmektedir:

Ders 1- Tarihi Edyanın Lüzum ve Ehemmiyeti (Sf. 2); Ders 2- Talebenin hazırlanması (Sf. 5); Ders 3- Muallimin Hazırlanması (Sf. 9); Ders 4- Müverrihi Edyanın bitarafılığı ve noktai nazarı (Sf. 13); Ders 5- Tekâmülâtı Dîniye ve Tettebbuatı Riciye (Sf. 17); Ders 6- Vahşeti iptidaiye faraziyesi aleyhinde intikad (Sf. 22); Ders 7- Tettebbuatı riciye erbabıyla uzlaşmak- (Sf. 27); Ders 8- Coğrafyayı Edyan Noktai Nazarından-Sathı Arza bir Nazar (Sf. 30); Ders 9- Meratibi İrfanı Beşer (Sf. 33); Ders 10- Vahşeti Mutlakası İçinde İnsan (Sf. 38); Kuvvei Tabiiye ve İnsan (Sf. 39); Kuvvei Tabiiyeye Mukabil Bir Tekâmül (Sf. 41); Ders 11- İlk Tarzı İbadet (Sf. 42); Ders 12- Animizm (Sf. 45); Ders 13- Beka ve Tamîmî Ervah (Sf. 49); Akidei Tenasühe Kadar Tekâmül (Sf. 51); Ervaha Perestiş (Sf. 52); Ders 14- Totemizm (Sf. 53); Fikri Ulûhiyet (Sf. 55); Hâlik ve Hilkat (Sf. 56); Ders 15- Kuvvei Bedfaal, şeytanlar (Sf. 58); Eflâk Ve Sema (Sf. 60); Rüesai Dîniye ve siyasiye (62); Ders 16- Kehenenin (Kâhin-

lerin) Ulüm ve Sanayii (Sf. 64); Ders 17- Meratibi Edyan'ın Tedahülü (Sf. 67); Ders 18- Sekenei Semanın Yeryüzünde İkametgâhları (Sf. 71); Tarzı İbâdetin Tekâmülâtı ve semaya Teveccühü (Sf. 74); Ders 19- Fetişlerin, putperestlerin ibâdetleri kimleredir- (Sf. 76); Ders 20- Din Vazıhları ve Kitapları (Sf. 79); Ders 21- Kısmı Sâni Hususiyat Fetiş Dinleri (Sf. 84); Moğollar (Sf. 85); Ders 22- Okyanosiler (Sf. 90); Ders 23- Afrika Fetişleri (Sf. 98); Ders 24- Amerikalılar (Sf. 104); Ders (25 Meksika, Peru) (Sf. 114); (Putperestlik Dinleri) (Sf. 130); Ders 26- Edyanı Minderesei Putperestî-Mısır Dîni (Sf. 123); Ders 29- (Geldan ve Asur ve Fenike ve Filistin ve Arap Dinleri) (Sf. 140); Ders 30- (Bel Marduk'tan bahsediyor) (Sf. 146); Ders 31- (Geldan) (Sf. 151); (Asuriler ve Filistiler (Sf. 156); Finikeliler (Sf. 157); Ders 32- Araplar (Sf. 162); Ders 33- Yunan Ve Roma (Sf. 168); Ders 34- Geldanilerin Ab-su (Sf. 174); Ders 35- (Yunan) (Sf. 182); Silav, Cermen ve Selt dinleri (Sf. 188); Ders 36- İslâvlar (Sf. 190); Ders 37- Seltler (Sf. 197); Ders 38- Kitabı Mukaddes Sahibi Putperestler-Çin Dinleri (Sf. 203); Çinde Edyanı Mevcude (Sf. 206); Ders 40- Çin Hükemasından Bazıları (Sf. 217); Ders 41- Kitabı Mukaddese (Çinle ilgili) (Sf. 223); Şu-King. (Sf. 224); Şi-King (Sf. 226); Li-Ki (Sf. 227); Se-Şu (Sf. 229); Ders 42- Tao-Te-King (Sf. 231); Esas Akaid (Sf. 235); Dîni kadîmin Bakiyesi (Sf. 238); Ders 43- (Sf. 241); Ders 44 (Sf. 251) (Taoistlerden bahsediliyor); Japonya Dinleri: Mevadı Münderece: Japonların Mukaddematı-Japonya'da Edyan-Şintoizm ve Budizm Münazaatı Şinto ve Kitabı Mukaddese-İlâh ve İlâheler-Fikri Ahret-İbadet-Şintoizmin Tekâmülâtı Tedriciyesi-Avam nasın dince hali hazır-Netice. (Sf. 256); Fersi Kadîmin Zerdüş Dîni (Sf. 276); Zerdüş (276); Zend-avesta (Sf. 276); Maabîdi Zerdüştiye (Zerdüştilerin iki ilâhı v. b.) (Sf. 280); İkinci derecedeki İlâhlar (Sf. 282); Ehrimen (Sf. 283); Dîni Zerdüştinin Akayidi Esasîyesi (Sf. 283); Tarzı İbâdet (Sf. 288); Zerdüştilerin Ahreti (Sf. 289); Hindistan Dinleri (Sf. 390); Maabîdi Vedaye (Sf. 300); Vedalar Dîni kadîminin Tarzı İbâdeti (Sf. 304); Diyaneti Vedayeden daha evvel (Sf. 306); Dîni Brahmanî (Sf. 309); Brahmanlar Kastı (Sf. 311); Dîni Brahmaninin Ahreti (Sf. 313); Mezahibi Brahmanîye (Sf. 313); Hinduizm Dinleri (Sf. 314); Budizm (Sf. 318); Buda (Sf. 318); Hindistan'da Budizm (Sf. 323); Budizmin Çin'de İntişarı (Sf. 325); Kore'de Japonya'da Budiliğin intişarı (Sf. 326); Budizmin Tibet'te İntişarı (Sf. 327); Budizmin Moğolistan'da İntişarı (Sf. 328); Budizmin Ciheti Cenubiyede İntişarı (Sf. 328); Akayidi Budiyenin Esası (Sf. 329); Budihî ve meratibi selâsesi (Sf. 332); Meratibi Budiye (Sf. 332); Edyanı Budiye (Sf. 335) Böylece birinci Cildin sonu 24 Nisan 329 yılında Ahmet Mithat Efendi tarafından tamamlanmış oluyor.

IV

AHMET MİTHAT'TAN SONRAKİ DİNLER TARİHİ KİTAPLARI

Ahmet Mithat Efendi'nin Tarihi Edyan kitabından (1329) sonra Darülfünun müderrislerinden M. Şemseddin (Günaltay)'ın (Tarihi Edyan) kitabını görüyoruz²².

Bu kitap şu bahisleri ihtiva ediyor:

Mukaddeme (Sf. 3); İlmi Edyan-Tarihi Edyan. Felsefi Edyan (Sf. 7); İlmi Edyanın Zuhur Ve İnkişafı, Tarihçesi (Sf. 8); İlmi Edyanın Âlemi İslâm'da Vaziyeti (Sf. 13); Din, bir ilmi mahsus mevzuu olabilir mi? (Sf. 19) Dinin Mahiyeti (Sf. 22); Dinlerin Tasnifi (Sf. 26); Ulemai İslâma Göre Edyanın Tasnifi (Sf. 34); Beşeriyet de

²² M. Şemseddin, Tarihi Edyan, Dersaadet (İstanbul) 1338, Kanaat Matbaa ve Kütüphanesi.

Din Fikrinin Menşei (Sf. 36); Beşeriyet için dinin lüzumu (Sf. 39); Tarihi Edyan'da Müstamel Bazı Tâbirler, Teizm (Sf. 51); Ateizm (Sf. 55); Monoteizm (Sf. 59); Politeizm (Sf. 60); Henoteizm (Sf. 60); Tarihi Edyan Birinci Kısım Edyanı İptidaiye Animizm, Naturizm, Fetişizm, Totemizim Nazariyeleri Ve Bunların İntikadı (Sf. 64); Hayatı Dînin İptidai Eşkâli (Sf. 65); Animizm (Sf. 67); Animizim Nazariyesi Hakkında İntikad (Sf. 82); Naturizim (Sf. 98); Naturizim Nazariyesinin İntikadı (Sf. 108); Fetişizm (Sf. 113); Totemizim ve Tarihçesi (Sf. 118) Totemî Hayvan ve İnsan (Sf. 140); Totemizimin Kevnî Sistemi ve Cins Mefhumu (Sf. 145); Ferdî Totem, Cinsî Totem (Sf. 151); Totemizim Hakkındaki Nazariyeler ve Bunların İntikadı (Sf. 160); Totemizim Hakkında (Dürkhaym) Nazariyesi. Totemî Mana ve Kuvvet Fikri (Sf. 184); Totemî Mana Fikrinin Menşei (Sf. 191); Afrika'daki Vahşî Kavimlerin Dîni (Sf. 206); Cenubî Afrika (Sf. 208); Merkezî Afrika (Sf. 213); Şimalî Afrika (Sf. 217); Amerika Akvamı İptidaiyesi Dinleri (Sf. 218); Okyanus Ahalisi Dinleri (Sf. 232); Çin'de Din (Sf. 242); Kitabı Mukaddese (Sf. 247); Küçük Kingler (Sf. 255); Çin'deki Dinler (Sf. 258); Çinlilerin Kadîm Dîni Sinizim (Sf. 259); Konfiçyüs Hayatı ve Mezhebi (Sf. 265); La-ot-se ve Tao-te-king (Sf. 279); Tao-te king (Sf. 285) Taoizim (Sf. 292); Çin'de Budizim (Sf. 300); Çin Filozofları (Sf. 302); Japonların Dîni (Sf. 306); Japonların Kitabı Mukaddeseleri (Sf. 308).

M. Şemseddin (Günaltay) in (Tarihi Edyan) 1 320 inci sayfada (Birinci Cildin Hitamı) sözüyle nihayet buluyor.

Türkiye'de bu kitabı müteakip Dinler Tarihi basımı sahasında gene uzun bir sessizlik ve esersizlik kendisini gösteriyor. Nihayet Hilmi Ömer Budda'nın (Dinler Tarihi) kitabı yayınlanıyor²³. Bu vakte kadar Dömezil'in ve Hilmi Ömer'in taş basması veya teksir makinesiyle yayınlanmış notları mevcuttur. Yalnız matbu kitaplar üzerinde durduğumuzdan onlardan bahis açacak değiliz. Hilmi Ömer Budda, Dinler Tarihi adlı kitabının Önsöz'ünde kitabının mevkiini belirtmek istiyor: "Bu eserin hepsini kavrayacak olan önsözümüzü, metod ayrılıklarından dolayı, başka bir cilt olarak çıkaracağımız "İlk dinler" adlı eserimize bıraktık. Bunun için, burada ancak birkaç söz söyleyeceğiz.

Memleketimizde, ilk defa, bu eserle, uzun yıllar süren tetkiklerin verimleri olmak üzere, bir dinler tarihi yazılmış oluyor. Şimdiye kadar çıkmış, birkaç kitap içinde, herhangi ilmî bir değeri bulunabilenleri, 1897 yılında ikinci defa basılıp 1904'de Fransızcaya da çevrilmiş olan P.-D. Chantepie de la Saussaye'in "Dinler Tarih el kitabı"ndan edilen iktibaslardan ibarettir. Halbuki dinler tarihi bilgisi, son yirmi yıl içinde harika sayılabilecek derecede ilerlemiştir"²⁴.

1935 yılında basılmış olan ve Hilmi Ömer Budda'nın doçentlik zamanında yayınlanan bu eserde de hernekadar Şantöpi dölâ Sosi gene ilk kaynak olarak bibliyografyada yer almışsa da bu defa her bahsin sonunda ilgili kitap adlarının gösterilmiş olması kayda değer bir ilerleme sayılabilir. Hilmi Ömer Budda bu eserinde, Budizmin uzmanı sayılan Oldenberg'den çok faydalanmış, hattâ ondan önemli yerleri çevirmiştir (Pali Metinlerine Göre: Gotama Budda" adlı bir eser yayınlayan Asaf Hâlet Çelebi (Önsöz) de şöyle demektedir: "... Ömer Hilmi Budda'da Budizme hasrettiği bahiste hep bu kitaptan (Pali şeriatının iyi bir müdekkik olan Herman Oldenberg'in eserinden) tercüme yapılmış, hattâ çok beğendiği anlaşılacak mukaddimeyi bile ay-

²³ A. Hilmi Ömer Budda -Üniversite Dinler Tarihi Doçenti, Dinler Tarihi, Dün Ve Yarın Tercüme Külliyyatı, İstanbul 1935, Vakit-Gazete-Matbaa Kütüphane. Birinci Cilt, Birinci Basılış.

²⁴ Aynı kitap, Önsöz, Sf. 3.

nyile çevirmiş olduğunu takdirle görmüştüm. Burada Oldenberg'e müracaat etmem icabeden yerlerde çok iyi tercüme ettiğine kaani olduğum Ömer Hilmi Bey'in eserine başvurduğum çok oldu"²⁵.

Bununla beraber bu eser de tam bir dinler tarihi olamamış yalnız, Hint, Çin ve Japon dinleri hakkında bilgi vermek istemiştir. Zaten (Birinci Cilt) olarak yayınlanan bu kitap şu bahisleri ihtiva etmektedir:

“Önsöz (Sf. 3); Birinci Bahis Hint Dinleri —Önsöz— (Sf. 5); 1- Hint Dinleri Tarihinin Büyük Devirleri (Sf. 8); 2- Veda'lar Dini (Sf. II) III Brahmana'lar (Sf. 17) IV Âranyaka'lar les Âranyakas (Sf. 19); V Sûtra'lar (Sf. 22); VI Vedânga (Sf. 23); VII Bhâsya (Sf. 25); VIII Veda'ların Allahları (Sf. 25); IX Kahramanlar (Sf. 41); X Veda'lar Devrinde Rahipler (Sf. 43); XI Vedalar Devrinde Mâbedler (Sf. 45); XII Veda'lar Dininde İbadet (Sf.45); XIII Kozmogonik İtikadlar (Sf. 52); XIV Ölüm Ve Ahret Hakkında itikadlar (Sf. 55); XV Brahman'lık le Brahmanisme (Sf. 64); XVI Upanishad'lar (Sf. 68); XVII Brahman'lığın Felsefe Sistemleri (Sf. 80); Bibliyografi (Sf. 115); İkinci Bahis-Caynism le Jainisme Önsöz (Sf. 119); 1- Caynism'in kuruluşu (Sf. 120); II- Caynism Cemaati (Sf. 123); III- Caynismiin esaslı itikatları (Sf. 125); IV- Ruh ve kurtuluşu (Sf. 126); Bibliyografi (Sf. 128); Üçüncü Bahis —Hinduism L'indoisme Önsöz (Sf. 128); Hinduism'i Tarif Denemeleri (Sf. 136); II. Veda'lardan Hinduism'deki Bakıyyeler (Sf. 139); III Brahman'lık Devrinden Hinduism'e Geçenler (Sf. 141); IV Hinduism'in Mukaddes Edebiyatı (Sf. 147); V Hinduism'in Allahları (Sf. 160); VI Vishnu (Sf. 164); VII Vishnu İbadetinin İntişarı (Sf. 172); VIII Bhakti-Mârğa Dini (Sf. 174); IX Bhagavad-Gîtâ (Sf. 187); X Guru'lara İbadet (Sf. 196); XI Hindistan'da Tek Allahçılık Hareketi (Sf. 198); XII Sikh'ler (Sf. 200); XIII Brâhma Samaj (Sf. 202); XIV Ârya Samaj (Sf. 206); XV Hinduism Teosofik (Sf. 211); XVI Köylü Sınıfların İtikatları (Sf. 215); Bibliyografya (Sf. 219); Dördüncü Bahis-Budism le Bouddhisme Önsöz (Sf. 211); I- Budism Hakkında Başlıca Kaynaklar (Sf. 223); II Budda'nın Hayatı (Sf. 234); III Benares Vaazı (Sf. 245); IV Budda'nın İlk Talebeleri (Sf. 251); V Budism'in Doktrinleri Izdraba dair yüksek hakikat (Sf. 255); VI Izdrabın Kaynağı ve Izdrabın Giderilmesine Dair Hakikatlar Sebebiyet Bağı (Sf. 259); VII Budism'in Metafizigi (Sf. 279); Budism'in Ruh Hakkındaki Fikirleri (Sf. 284); IX Nirvana (Sf. 297) Izdrabın Giderilmesi Yoluna Dair Hakikat, Budism'in Ahlâkı (Sf. 302); XI İbadet (Sf. 307); XII Budism'in Ruhanî Meclisleri (Sf. 311); XIII Budism'in Büyük İki Büyük Cemaati (Sf. 314); Bibliyografi (Sf. 319); Beşinci Bahis —Lâmaism (Sf. 321); Bibliyografya (Sf. 341) Altıncı Bahis— Çinlilerin Dinî Önsöz (Sf. 342); II Çinlilerin İptidaî Dini (Sf. 344); III Bütün Eşyanın İki Zıd Prensipte Ayrılması (Sf. 357); IV Taoisim (Sf. 359); V Confuciuscilik (Sf. 370); VI Confucius İbadeti (Sf. 375); VII Çin'de Budism (Sf. 377); Bibliyografi (Sf. 379); Yedinci Bahis-Japon Dini (Sf. 380); II Rahipler, Kâhinler, Usûl, Merasim (Sf. 385) III Dualar, İbadet, Kurbanlar (Sf. 387); IV Japonya'da Budism (Sf. 389); Bibliyografi (Sf. 401).

Hilmi Ömer Budda'nın 1935 yılında yayınlanan eserini Ömer Rıza Doğrul'un, (Yer Yüzündeki Dinlerin Tarihi) adlı kitabı takibetti. Hiç kaynak zikredilmeksizin kaleme alınmış olan bu kitap, daha ziyade halka muhtelif dinler hakkında bilgi vermek amacını güdüyordu²⁶.

²⁵ Pali Metinlerine göre: Gotama Buddha, Etüdü yazan ve metinleri dilimize çeviren: Asaf Hâlet Çelebi, Batı Yayını 1946, Hayat Serisi: I, Bayer Basımevi, Sf. 4.

²⁶ Ömer Rıza Doğrul, Yer Yüzündeki Dinlerin Tarihi, Yedigün Neşriyatı, Bilgi Matbaası.

Ömer Rıza Doğrul, (Önsöz) ünde: “Yeryüzündeki Dinler Tarihi” nin hedefi, bugün yaşayan büyük dinlerin tarihini ilmî, tarihî usül dairesinde yazmak, bu dinlerin bugünkü vaziyetini anlatmaktır. Onun için biz dinin menşei gibi mevzularla, bu mevzulara ait nazariyelerle meşgul olmayacağız. Ancak bugünkü medenî insanların dinlerini, bu dinlerin müessislerini, bu dinlerin tarihlerini macera ve inkişaflarını, bugünkü vaziyetlerini, herkesin kolaylıkla anlayabileceği bir tarzda yazmakla iktifa edeceğiz”²⁷ diyor ve önsözünü “İlimden, ilmî usulden kıl-kadar ayrılmamayı gözettilik. Bu eserin muhtevi olduğu her bahis ciltlerce yazıya mütehammildir. Biz bu malûmatı derleyip toplayarak bu cilde sığdırdık. “Eserin karilerimiz için faydalı olacağına inanıyoruz” düşüncesiyle tamamliyordu. Bu kitabın içindeki bahisler şunlardır:

Çinliler Arasında Din (Sf. 5); Hintliler Arasında Din (Sf. 18); Buda Ve Mezhebi (Sf. 21); (Jina mezhebi, Sih Mezhebi); Zerdüş Dini (Sf. 33); İbranîlerin Dini (Sf. 41); Hıristiyanlık (Sf. 58); İslâmiyet Ve Hazreti Muhammet (Sf. 90); 119 sayfa devam eden bu kitap İslâmiyet bahsiyle nihayete eriyor. Bu kitapta da böylece Tarihi'nin birçok bahisler eksik kalmış oluyordu.

1947 yılında Ömer Rıza Doğrul, daha geniş olarak hazırlanan (Yeryüzündeki Dinler Tarihi) kitabını yayınladı²⁸. Bu kitabın üzerindeki cümle onun gayesine işaret etmektedir: “İptidaî dinlerden başlayarak bütün dinleri tetkik eden tam bir dinler tarihidir”. Ömer Rıza Doğrul “Eser Hakkında” adlı başlık altında “Yıllarca önce yazmış olduğum bu eser, müstesna bir rağbetle karşılanmış, mevcudu süratle tükenmiş, mevcudunun tükenmesine rağmen, okurlar tarafından ısrarla istenmişti.

Bu teşvik, eserin bu ikinci basımını hazırlamış bulunuyor. Fakat bu eser, eskisinin eşi, yahut az değiştirilmiş şekli değildir. Tamamiyle yeniden yazılmıştır. Onun için eskisiyle kıyas kabul etmeyecek derecede genişdir ve tamdır. Çünkü muharririn hedefi tam bir Dinler Tarihi vücuda getirmek ve bu yolda hissolunan ihtiyacı karşılamaktır. Nihayet bu yeniden yazılmış eserle maksat hâsıl olmuş ve bu Dinler Tarihi ile okurların karşısına çıkmak imkânı elvermiştir. Eser herkes tarafından okunabilecek tarzda yazılmış olduğu için umum tarafından sevilmesini ümmaktayım” diyor²⁹.

Ömer Rıza Doğrul'un “Yeryüzündeki Dinler Tarihi” adlı kitabının ihtiva ettiği bahisler şunlardır:

“Önsöz-Dinin Doğuşu (Sf. 5); Birinci Kitap İptidaî Dinler 1- Büyü Devri (Sf. 11); 2- Din Ve İman (Sf. 14); 3- Şamanlık (Sf. 17); 4- Fetişizm (Sf. 20); 5- Putperestlik (Sf. 21) 6- Tabular (Sf. 23); II. Din Devri (Sf. 26); 2- Törenler (Sf. 29); 3- Büyük İlahlar (Sf. 31); 4- Günah, Vicdan, Şuur ve ahiret hisleri (Sf. 33); 5- Din, ahlâk ve sanat (Sf. 35); İkinci Kitap Eski Dünyada Din (Sf. 39); I. Keltlerin Dini (Sf. 40); II. Babil Dini (Sf. 44); III. Mısırlılar (Sf. 51); IV. Yunanlılar (Sf. 76); V. Romalılar (Sf. 85); Üçüncü Kitap Hindistan Dinleri I. Brahma Dîni (Sf. 101); II. Jini Mezhebi (Sf. 108); III. Buddha Dini ve Buddha (Sf. 112); V. Hinduluk (Sf. 131); Dördüncü Kitap Çin Dinleri I. Konfüçyüs Mezhebi (Sf. 145); II. Tao Mezhebi (Sf. 172); III. Buddha Dini (Sf. 177); Beşinci Kitap İran Dinleri I. Zerdüş Dini (Sf. 183); Altıncı Kitap İsrail Oğulları I. Yahudilik (Sf. 202); Yedinci Kitap Avrupa Dinleri I. İsa (Sf. 255); Sekizinci Kitap İslâmiyet ve Hazreti Muhammed (Sf. 293).

²⁷ Aynı kitap, Önsöz, Sf. 3.

²⁸ Ömer Rıza Doğrul, Yeryüzündeki Dinler Tarihi, İnkılâp Kitapevi, İstanbul 1947, Kenan Matbaası.

²⁹ Aynı Kitap Sf. 5.

343 sayfa tutan Ömer Rıza Doğrul'un kitabı içinde tartışmayı gerektiren birçok noktaları ihtiva etmektedir. Keza bazı dinlerin ibâdet usul ve şekilleri, bayramlar v. b. hakkında bilgi bulunmamaktadır. İsrail dini gibi. Kitabın sonunda (Sf. 344-347) ki bibliyografyada ansiklopediler ve esas kaynaklar başta olmak üzere sıralanmış, diğer dinlere ait kaynaklar birbirini takibetmiştir. Bu kaynaklar kitap içinde kullanılmış ve yerleri ayrı ayrı gösterilmiş olmamakla beraber muhtelif kaynakların anılması ve kaydedilmesi elbette faydalı olmuş sayılabilir.

Nihayet günümüze kadar Dinler Tarihi olarak yayınlanmış kitapların halen en son kitabı olan Profesör Dr. Annemarie Schimmel'in kitabına gelmiş bulunuyoruz. (Dinler Tarihine Giriş)³⁰ adını taşıyan bu eserde ise şu bahisler yer almış bulunmaktadır.

“Önsöz (Sf. 3); İptidaî Dinler (Sf. 9); Çin Dinleri (Sf. 16); Şintoizm (Sf. 23); Eski Amerikan Dinleri (Sf. 25); Eski Mısır (Sf. 27); Sümer ve Akad Dinleri (Sf. 34); Eski Yunanistan (Sf. 43); Romalılar (Sf. 53); Jermenler (Sf. 59); Keltler (Sf. 63); Eski İran Dini (Sf. 64); Manikeizm (Sf. 70); Hind Dinleri: Brahmanizm, Hinduizm (Sf. 73); Buddizm (Sf. 90); İsrail (Sf. 100); Hıristiyanlık (Sf. 117); Dinî Şahsiyetlerin ve İlâhî Varlıkların İsimleri (Sf. 151); Dinlerin ve Dinî Cereyanların İsimleri (Sf. 197); Kitapların İsimleri (Sf. 207); Din Tarihinde Kullanılan Bazı Tâbirler (Sf. 216); Sonsöz (Sf. 257).

Bu kitapta her bahis sonuna bibliyografya sunulduğu gibi ayrıca kitabın sonuna, Dinî şahsiyetlerin ve ilâhî varlıkların, Dinlerin ve Dinî cereyanların, kitapların isimleri verilmiş bulunmaktadır. Kitabın eksikliği müellif tarafından şöylece belirtilmek istenilmiştir: “Fakültemizde İslâm Tarihi hususî bir ders olarak okutulmaktadır. Bu itibarla Mukayeseli Dinler Tarihi kitabımıza ayrıca İslâm Tarihi kısmının alınmasından sarfınazar edildi. Bununla beraber, kitabımızı ilgilendiren muhtelif dinlere ait metinler ayrıca bir kitap halinde verilecektir”³¹.

Dinler Tarihi kitaplarının tarihçesini ve kısaca tahlilini burada sonuçlandırırken bir noktayı daha belirtmeği faydalı buluyoruz.³² Türkçemizde, bir dinin belirişi ve

³⁰ Prof. Dr. Annemarie Schimmel, Dinler Tarihine Giriş, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları-X, Ankara 1955, Güven Matbaası.

³¹ Aynı kitap. Sf. 257.

³² Prof. Dr. Annemarie Schimmel, İslâm Dışında Dinler, adıyla oldukça mufassal yeni bir eseri yayına hazırlamıştır.

³³ Makalemizin dizgide olduğu bir sırada, Felicien Challaye'in, Dinler Tarihi, Samih Tiryakioğlu tarafından Türkçeye özenle çevrilmiş ve varlık Yayınları arasında çıkmıştır. (Felicien Challaye: Dinler Tarihi, Çeviren: Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, İstanbul 1960). 228 sayfa olan bu çevirmede şu bahisler vardır: “Çevirenin Önsözü (Sf. 3); Başlarken (Sf. 5); I-Totemizm (Sf. 9); II-Animizm (Sf. 22); III-Mısır'ın Dini (Sf. 31); IV-Hindistan dinleri (Vedizm, Brahmanizm, Hinduizm, Jainizm, Budizm) (Sf. 47); V-Çin'deki Dinler (Sinizm, Konfüyanizm, Taoizm, Çin Budizmi) (Sf. 80); VI-Japonya'nın dinleri (Şintoizm, Japon Konfüyanizmi, Japon Budizmi (Sf. 90); VII-İran'ın dinleri (Mazdeizm “Zerdüştilik” Parsilik, Mitraizm, Manilik) (Sf. 98); VIII-Batı Asya dinleri (Sümerlerin dini, Asur-Babilonyalıların dini, Hititlerin dini, Frikya'nın dini, Fenike'nin dini), (Sf. 110); IX-Yahudilik (Musevilik) (Sf. 122); X-Kuzey ve Batı Avrupa dinleri (Cermenlerin dini, Keltlerin dini) (Sf. 150); XI-Yunanistan'ın dini (Sf. 159); XII-Roma'nın ve Roma İtalyası'nın dini (Sf. 171); XIII-Hıristiyanlık (Sf. 179) XIV-Din duygusunun niteliği, kökü ve değeri (Sf. 212); Bitirirken (Sf. 227). Çevirme'de notlar ve bibliyogravya bulunmadığı gibi, İslâm dini ve Bahaizm'de alınmamıştır. Bundan başka bazı hatalar, eksikler ve dinler tarihi bakımından eskimiş bilgiler, hissî, indî bazı düşünceler-emek verilmiş olan bu çevirmede- notlarla düzeltilmemiştir. Kronoloji, tarihçe ve ibadete dair de eksikler vardır. Dinler tarihi literatüründe önemle yer almamış ve bazı yerleri popüler mahiyette olan kitabın umumî tenkidini burada etraflıca yapacak değiliz. İlim dışı şahsî düşünce ve dileklerin karışmadığı, dinlere dair olanı

yayıışı anındaki tarihçe ve içtimaî durumdan, peygamberlerin hayatından başka, dinlerin ana kaynaklarına ve son verilere dayanmak suretiyle, teşkilât, ibâdet ve dînî kronolojiye; hattâ muhtelif resim, fotoğraf ve dinî metin çevirmelerini de ihtiva eden tam bir Karşılaştırmalı Dinler Tarihi eserine ihtiyaç büyüktür.³³

olduğu gibi belirtme halinde okuyucular için başarılı, faydalı bölümler görülmektedir. Bu kitpta bil-hassa dikkate değer taraf, müellifin dinlerden parçalar alarak kendine göre birleştirme ,bir bakıma uydurma inanç, ibadet ve bu gibi hissi ve ideolojik bir maksat güdülmesidir. Bu bakımdan da tamamen objektif kalınmamıştır. (Başlarken) de ((Sf. 9) ifadeler hissi, sübjektif olmakta, ilmî metot, ilmî tavırdan ayrılındığına delil teşkil etmektedir. Müellifin gayret sarfettiği uydurma yeni din ve yeni kilise dileği, (Bitirirken) bahsinde heyecanlı, hissi ifade şekline sapıldığına tekrar göstermektedir. "Tapınış belki sanat eserleri daha bol olmak şartıyla-bazı liberal Protestan Kiliselerinde, yahut pozitivist Kilisede rastlanan tapınışa benzer bir şekil alacaktır. Hristiyan ilâhilerine benzer, fakat aptalca tarafları hariç ilâhiler; yahut hınçlı tarafları hariç sosyalist şarkılar okunacaktır." (Sf. 228)

Subjektif, ideolojik maksatları olan bu kurma evrensel din dileğinin daha açıkcası (Dinler Antolojisi'nin) ilimden ayrılma tavrı bir yana bırakılsa bile, bu yeni dinin, müeyyidesi, temeli, hakikat değerinin ne olacağı, insan akıl, ve inancını nasıl kavrayabileceği nasıl inandırabileceği hususu meskût geçilmekte, en önemli noktalar cevapsız kalmaktadır. Her ne kadar çeşitli maksatlarla vakit vakit bazı şahısların Dinler Tarihi'nde yeni bir din kurma teşebbüsleri vâki ise de bunların metodu, taktiği başka türlü olup, bu herhangi bir (Dinler Antolojisi) şekil ve hüviyetinden çok farklılık gösterir.